

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Το δογματικό υπόβαθρο στην αψίδα του Αγίου Παντελεήμονα Βελανιδιών. Ο Ευαγγελισμός, ο Μελισμός, ο επώνυμος άγιος

Χαρά ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

doi: [10.12681/dchae.1204](https://doi.org/10.12681/dchae.1204)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ Χ. (1999). Το δογματικό υπόβαθρο στην αψίδα του Αγίου Παντελεήμονα Βελανιδιών. Ο Ευαγγελισμός, ο Μελισμός, ο επώνυμος άγιος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 165–176. <https://doi.org/10.12681/dchae.1204>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το δογματικό υπόβαθρο στην αψίδα του Αγίου
Παντελεήμονα Βελανιδιών. Ο Ευαγγελισμός, ο
Μελισμός, ο επώνυμος άγιος

Χαρά ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 165-176

ΑΘΗΝΑ 1999

ΤΟ ΔΟΓΜΑΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΣΤΗΝ ΑΨΙΔΑ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΑ ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΝ

Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ - Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ - Ο ΕΠΩΝΥΜΟΣ ΑΓΙΟΣ

Τά Βελανίδια, χωριό τῆς ἐπαρχίας Ἐπιδαύρου Λιμνηρᾶς στή νότια τῆς Πελοποννήσου, βρίσκεται λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ ἀκρωτήρι τοῦ Μαλέα, τοῦ νοτιότερου ἄκρου τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου. Πάνω σὲ ὕψωμα στή νοτιοανατολική πλευρά τοῦ οἰκισμού σώζεται ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα¹, οἱ τοιχογραφίες τοῦ ὁποίου ἐντάσσονται χρονολογικά στήν τελευταία τριακονταετία τοῦ 13ου αἰώνα².

Ἡ τοιχογράφηση τῆς ἐκκλησίας φαίνεται ὅτι περιορίσθηκε στό χῶρο τῆς ἀψίδας, τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τῆς ὁποίας διαμορφώνεται στό τεταρτοσφαίριο καί στίς δύο ζῶνες πού δημιουργοῦνται στόν ἡμικύλινδρο. Στό τεταρτοσφαίριο διακρίνεται ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου μέ τό Χριστό νήπιο στό στήθος, μέσα σέ δίσκο. Ἀπό κάτω καί στή ἄκρη τῆς ἀνώτερης ζώνης τοῦ ἡμικύλινδρου εἰκονίζεται διακεκομμένη ἡ παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (Εἰκ. 1-2). Ἡ παράσταση τοῦ

Μελισμοῦ καταλαμβάνει τίς δύο ζῶνες τοῦ ἡμικύλινδρου τῆς ἀψίδας· στήν ἀνώτερη ζώνη, μεταξύ τῆς διακεκομμένης παράστασης τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, παριστάνεται τό κεντρικό τμήμα μέ τόν εὐχαριστιακό Χριστό καί τούς ἀγγέλους-διακόνους, ἐνῶ στήν κατώτερη, ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου, βρίσκονται οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες (Εἰκ. 1-3). Στό βόρειο ἄκρο τῆς ἴδιας ζώνης ἴσεται ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ, ὁ ἅγιος Παντελεήμονας (Εἰκ. 1-2).

Στήν ἐξίτηλη σύνθεση τῆς Θεοτόκου μέ τό Χριστό δέν διακρίνεται ἄν ἡ Παναγία παριστάνεται δεομένη ἢ κρατάει τό δίσκο. Ὁ Χριστός φορεῖ χιτῶνα καί ἱμάτιο, εὐλογεῖ μέ τό δεξιό καί στό ἀριστερό κρατάει κλειστό εἰλητό. Μάλλον πρόκειται γιά τήν παράσταση τῆς Βλαχερνίτισσας, ὁ εἰκονογραφικός τύπος τῆς ὁποίας³ εἶναι συχνός στίς περιοχές τῆς Ἐπιδαύρου Λιμνηρᾶς⁴ καί τῆς Μάνης⁵, ἀντίθετα ἀπό τόν τύπο

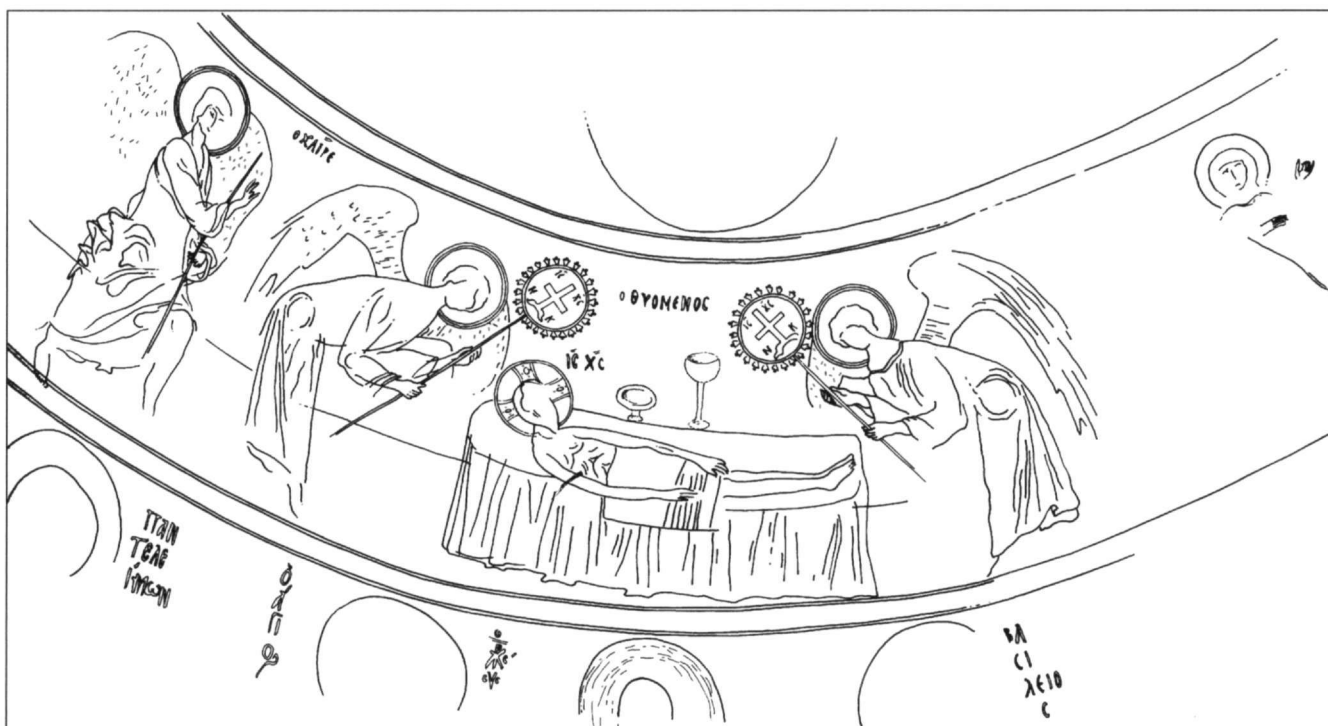
1. Ν.Β. Δρανδάκης, Μεσαιωνικά Λακωνίας - Ἀρκαδίας, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, σ. 107, πίν. 84β. Υ. Nagatsuka, *Τοιχογραφίες βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἐπιδαύρου Λιμνηρᾶς καί τῆς Μάνης* (ἰαπων.), Τόκιο 1981, σ. 14-15, εἰκ. 27. Ν.Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Ἐ. Δωρῆ - Β. Κέπετζη - Σ. Καλοπίση - Χ. Κωνσταντινίδη - Μ. Κωνσταντουδάκη - Μ. Παναγιωτίδη, Ἔρευνα στήν Ἐπίδαυρο Λιμνηρᾶ, *ΠΑΕ* 1982, σ. 450-451, πίν. 245β (Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη). Χ. Κωνσταντινίδη, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στή Βελανίδια Ἐπιδαύρου Λιμνηρᾶς, *Δέκατο Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Ἀθήνα 1993, Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, σ. 24.

2. Οἱ τοιχογραφίες συγγενεῦον τεχνολογικά μέ τή ζωγραφική τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά (ἀ' φάση, 1270-1285) καί τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στό Γεράκι (1300 περ.)· βλ. Δρανδάκης καί ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 451.

3. Πά τόν τύπο βλ. Α. Grabar, *Iconographie de la sagesse divine et de la Vierge, L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, I, Παρίσι 1968,

σ. 558-560. Chr. Belting-Ihm, *Sub matris tutela (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Jahrgang 1976, 3. Abhandlung)*, Χαϊδελβέργη 1976, σ. 38-57. Μ. Tatić-Djurić, *Les icônes de la Vierge à Studenica, Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200 (septembre 1986)*, Βελιγράδι 1988, σ. 200-201.

4. Δρανδάκης καί ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 392, 402, 404 (Β. Κέπετζη), σ. 413 (Σ. Καλοπίση), σ. 430 (Μ. Παναγιωτίδη), σ. 451, 453 (Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη), σ. 463 (Ν.Β. Δρανδάκης). Ν.Β. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Ἔρευνα στήν Ἐπίδαυρο Λιμνηρᾶ, *ΠΑΕ* 1983, Α, σ. 244 καί σημ. 3 (Μ. Παναγιωτίδη). 5. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Παρατηρήσεις στήν εἰκονογραφία τῶν ἀψίδων σέ ἐκκλησίες τῆς Μάνης: Μεταμόρφωση - Πλατυτέρα - Θεοπάτορες - Δωρητές, *Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Πρόγραμμα καί περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1981, σ. 35. Ν.Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Καφίνας, *Βυζάντιον, Ἀφιέρωμα στόν Ἀνδρέα Ν. Στράτο*, Ἀθήνα 1986, I, σ. 244. Ρ. Ἐτζεόγλου, Ὁ βυζαντινός ναός τῆς Παναγίας Ἀνδρουμπεβίτζιας στή Μεσση-

Εικ. 1. Βελανίδια, Άγιος Παντελεήμονας. Σχέδιο παραστάσεων της άψιδας.

της Νικοποιοῦ⁶ πού ἐπιλέγεται σπανιότερα⁷. Ἡ σκηνή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀκολουθεῖ τή διαδεδομένη ἀπό τό 12ο αἰώνα διάταξη, ἡ ὁποία ἱστορεῖται σέ δύο μέρη⁸. Στό ἀριστερό τμήμα εἰκονίζεται ὁ ἄγγελος πού ἔρχεται μέ ἀνοιχτό βηματισμό φορώντας χιτώνα καί ἱμάτιο, τείνει τό δεξιό χέρι σέ χειρονομία λόγου καί στό ἀριστερό κρατάει σκήπτρο (Εἰκ. 1-2). Ἀπέναντί του μόλις διακρίνεται ἡ Θεοτόκος ἐνθρονη, μετωπική, κρατώντας στό δεξιό χέρι τό ἀδράχτι καί στό ἀριστερό

τό νῆμα, ἐνώ στά δεξιά της ὑψώνεται ἀπλό οἰκοδόμημα⁹. Ὁ τρόπος πού ἔχει ἀναγραφεῖ ἢ ἐπιγραφῆ: Ὁ Χαίρει-τισμός, σέ διακεκομμένη γραφή, ἐντοπίζεται καί σέ ἄλλες παραστάσεις κοντινῶν μνημείων πού χρονολογοῦνται στό δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰώνα, ὅπως στόν Ἅγιο Δημήτριο τῶν Κροκεῶν (1286), στόν Ἄι-Στρατήγο τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μονεμβασίας (1250 περ.) καί στήν Παναγία Ἀνδρουμπεβίτζια (τέλη τοῦ 13ου αἰ.)¹⁰. Εἶναι σὺνηθες νά εἰκονίζεται ἡ παράσταση τοῦ Εὐαγ-

νιακή Μάνη, *Εὐφρόσυνον*. Ἀφιέρωμα στόν Μανόλη Χατζηδάκη, Ἀθήνα 1991, Α', σ. 164. Ν.Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1995, σ. 237 (στό ἐξῆς: Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*).

6. Πά τόν τύπο βλ. Α. Grabar, *L'icoclasmе*, Παρίσι 1957, σ. 35, 200, 213, 250. Ν.Β. Δρανδάκης, *Οἱ παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στή Δροσιανή τῆς Νάξου*, Ἀθήνα 1988, σ. 73. Η. Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes von dem Zeitalter der Kunst*, Μόναχο 1990, σ. 14, 315.

7. Ν.Β. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Ἔρευνα στή Μεσσηνιακή Μάνη, *ΠΑΕ* 1980, σ. 197, πίν. 135β (Μ. Παναγιωτίδη). Ν.Β. Δρανδάκης, Ὁ Ἅγιος Θεόδωρος στόν Τσόπακα τῆς Μάνης, *Φύλλον Δώρημα εἰς Γ. Ἀθ. Γριτσόπουλον, Πελοποννησιακά* 16

(1985-86), σ. 244, 245. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 33, 34, εἰκ. 7. Χ. Κωνσταντινίδη, Ὁ ναός τῆς Φανερωμένης στή Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθήνα 1998, σ. 47.

8. Τοῦς προβληματισμούς γιά τή διαμόρφωση τῆς παράστασης καί τήν εἰκόνισή της στό χώρο τοῦ ἱεροῦ βλ. Ἰ.Δ. Βαραλῆς, Παρατηρήσεις γιά τή θέση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στή μνημειακή ζωγραφική κατά τή μεσοβυζαντινή περίοδο, *ΔΧΑΕ ΙΘ'* (1996-97), σ. 201-219 (ὅπου καί ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία).

9. Πά τό συμβολισμό τῶν οἰκοδομημάτων στό θέμα βλ. J. Fournée, *Architectures symboliques dans le thème iconographique de l'Annonciation, Synthronon*, Παρίσι 1968, σ. 335 κ.έ.

10. Ν.Β. Δρανδάκης, Ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286), *ΔΧΑΕ ΙΒ'* (1984), σ. 223. Ν. Γκιολές, Ὁ ναός τοῦ

γελισμοῦ στό μέτωπο τῆς ἀψίδας ἢ στίς παραστάδες τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐπιφάνειες πού στό ναό τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα διαθέτουν ὅμως ἐλάχιστο πλάτος. Τό εἰκονογραφικό θέμα συνδέεται μέ τόν εὐχαριστιακό κύκλο τοῦ ἱεροῦ, χάρις στή δογματική του σημασία ὡς ἀπαρχή τῆς θείας Οἰκονομίας. Στήν περίπτωση πού ἐξετάζεται, ἡ παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐμπλέκεται μέ ἐκείνη τοῦ Μελισμοῦ, τοῦ ὁποῦ πλαισιώνει τό κεντρικό τμήμα. Τίς δύο συνθέσεις συνδέει ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹¹: κατά τή στιγμή τοῦ Χαιρετισμοῦ, σύμφωνα μέ τό Εὐαγγέλιο¹², καί κατά τή μεταβολή τῶν τιμῶν δώρων σέ σῶμα καί αἷμα τοῦ Χριστοῦ¹³, στιγμή ὅπου τό Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι «ἀοράτως παρόν»¹⁴.

Ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ¹⁵, τοῦ ὁποῦ διασώζεται μόνον ἡ κεφαλή, ταυτίζεται ἀπό τήν ἐπιγραφή ἀλλά καί ἀπό τά φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά (Εἰκ. 2)¹⁶. Ἡ μετωπική μορφή τοῦ ἁγίου πού εἰκονίζεται πίσω ἀπό τό Χρυσόστομο, ἔχει καταλάβει τή θέση ὅπου, κατά τό καθιερωμένο εἰκονογραφικό πρόγραμμα, θά ἔπρεπε νά εἰκονίζεται ἕνας ἀκόμη συλλειτουργῶν ἱεράρχης ἀπό τήν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ. Παρόμοια ἀπόκλιση παρατηρεῖται στήν ἀψίδα δύο κοντινῶν μνημείων τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 13ου αἰῶνα, τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας (δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰ.)¹⁷ καί τοῦ Ἁι-Πάννη Ποταμίτη ἔξω ἀπό τήν Κοκκάλα τῆς Προσηλιακῆς Μάνης (1275-1300)¹⁸. Ἀπό τήν ἴδια ἐποχή ἐντοπίζονται στόν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας παραστάσεις διαφόρων κατηγοριῶν ἁγίων, εἴτε ἀνάμεσα σέ ἱεράρχες, ὅπως στό ναό τῆς Παναγίας «στῆς Παλλοῦς» στή Νάξο (1288/89)¹⁹, εἴτε χωρίς τήν

Εἰκ. 2. Βελανίδια, Ἅγιος Παντελεήμονας. Βόρειο ἄκρο τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας.

¹⁰ Ἁι-Στράτηγου στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, *ΛακΣπουδ* 9 (1988), σ. 430. Ἐτζέογλου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), σ. 165.

¹¹ Πά τή σύνδεση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί τῆς θείας Κοινωνίας, βλ. Εὐθύμιος Ζηγαβηνός (1080-1122), *Πανοπλία Δογματική*, PG 130, στ. 1258 (D)-1259 (A), 1259 (C).

¹² Λουκάς, α' 35. Πά τό θέμα τῆς περιστερᾶς στήν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ βλ. E. Kitzinger, *The Descent of the Dove. Observations on the Mosaic of the Annunciation in the Capella Palatina in Palermo, Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters* (ἔκδ. I. Hutter), Βιέννη 1984, σ. 99 κ.έ.

¹³ *Κατάπεμψον τό πνεῦμά σου τό ἅγιον... καί Μεταβαλὼν τῷ πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ...*, βλ. Π.Ν. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1935, σ. 111<5>, 115<8> καί σμ. 34, σ. 183. Πά τήν παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τή θεία Εὐχαριστία βλ. X. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός. Οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μπροστά στήν ἁγία τράπεζα μέ τά τίμια δῶρα ἢ τόν εὐχαριστιακό Χριστό*, Ἀθήναι 1991 (δακτυλογρ. διδ.κατ.

διατριβή), σ. 61 καί σμ. 11, σ. 147 καί σμ. 10 (στό ἔξῃς: Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*).

¹⁴ Ψευδο-Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, βλ. PG 98, στ. 437 (A). Πά τήν πατρότητα τοῦ κεμένου, βλ. H.J. Schulz, *Die byzantinische Liturgie. Glaubenszeugnis und Symbolgestalt*, Trier 1980, 118 κ.έ.

¹⁵ Πά τό θέμα βλ. Ἀρχμ. Σ. Κουκιάρης, Ἡ θέση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, *Κληρονομία* 22 (1990), σ. 105-123.

¹⁶ (Ὁ ἅγιος) Παν/τελε/ήμων. Πά τά χαρακτηριστικά του βλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἐρμηνεῖα τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐν Πετροπόλει 1909 (ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως), σ. 162, 270.

¹⁷ N.B. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, *ΔΧΑΕ Θ'* (1977-79), σ. 38, εἰκ. 10α. Κουκιάρης, ὁ.π., σ. 108.

¹⁸ N.B. Δρανδάκης - Ε. Δωρη - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Ἐρευνα στή Μάνη, *ΠΑΕ* 1978, σ. 176 κ.έ. (Σ. Καλοπίση).

¹⁹ N.B. Δρανδάκης, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου «Πα-

παρουσία ιεραρχών, όπως στο ναό της Παναγίας στο Πλατόρι της Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς (τελευταίες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ.)²⁰.

Σύνηθες ἐν τούτοις εἶναι νά εἰκονίζονται παραστάσεις τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στό τεταρτοσφαιρίο τῆς ἀψίδας ἀρκετῶν παλαιολόγειων μνημείων τῆς Μάνης²¹. Ἡ εἰκόνηση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στό χῶρο τῆς ἀψίδας ἀκολουθεῖ τήν ἰδιόμορφη συντηρητική παράδοση πού ἐπιβίωσε ἀπό τήν εἰκονογραφία τῶν Μαρτυριῶν σέ ἐπαρχιακούς μεσοβυζαντινούς ναούς²², ὅπως στόν Ἅγιο Παντελεήμονα τῶν Μπουλαριῶν (991/92)²³ καί στόν Ταξιάρχη στή Ἄλυκα τῆς Μάνης (10ος αἰ.)²⁴ ἢ στόν Ἅγιο Μερκούριο τῆς Κέρκυρας (1074/75)²⁵.

Ὁ εὐχαριστιακός Χριστός τοῦ Μελισμοῦ κεῖται ἀπευθείας ξαπλωμένος πάνω στήν ἁγία τράπεζα πού ἔχει τή μορφή ἐπιθανάτιας κλίνης, ὄρθιος νεκρός μέ τά μάτια κλειστά, γενειάδα καί μακριά μαλλιά (Εἰκ. 1, 3). Εἶναι γυμνός, μέ τό μέσον τοῦ κορμοῦ του σκεπασμένο ἀπό τόν ἀέρα καί τά χέρια ἀπλωμένα κατά μήκος τοῦ σώματός του· ἀπό τή δεξιὰ πλευρά του ἐκρέει αἷμα καί νερό, ἐνῶ πίσω του βρίσκονται ὁ δίσκος καί τό ποτήριον. Ἡ παράσταση συνοδεύεται ἀπό τήν ἐπιγραφή Ὁ *θυόμενος*. Δύο ἄγγελοι-διάκονοι κρατώντας ριπίδιο μέ βαθμιδωτό φυλλοφόρο σταυρό καί τά συμπλήματα *Υ(ησοῦς) Χ(ριστός) ν(ι)κ(ᾶ)*, προσκλίνουν στήν ἁγία τράπεζα (Εἰκ. 1-3). Στήν κατώτερη ζώνη τῆς παράστα-

σης βρίσκονται τρεῖς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, πού φοροῦν πολυσταύρια φελόνια καί κρατοῦν ἀνοιχτά ἐνεπίγραφα λειτουργικά εἰλητά. Ἀπό τίς ἐπιγραφές ταυτίζονται ὁ Χρυσόστομος καί ὁ Βασίλειος· στό εἰλητό τοῦ πρώτου ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή μέ τήν εὐχή τῆς ὑψώσεως τοῦ ἄρτου, πού λέγεται λίγο πρὶν ἀπό τή στιγμή τοῦ μελισμοῦ²⁶.

Ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ καθιερώθηκε ἐπίσημα στή βυζαντινὴ εἰκονογραφία στή τελευταία χρόνια τοῦ 12ου αἰώνα²⁷. Πρόκειται γιά τή συμβολικὴ εἰκόνηση τῆς τέλεσης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, κατά τήν ὁποία ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος τῆς θείας Εὐχαριστίας μεταβάλλονται καί καθαγιαζονται σέ σῶμα καί αἷμα τοῦ Χριστοῦ²⁸. Ἡ καθιέρωση καί ἡ ἐξάπλωση τοῦ θέματος συνδέθηκε πρόσφατα τόσο μέ τήν ἔριδα «περὶ φθαρτοῦ ἢ ἀφθάρτου τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ», ὅσο καί μέ τίς διαφορές ὡς πρὸς τό τυπικὸ τοῦ μυστηρίου ἀνάμεσα στίς δύο Ἐκκλησίες, Κωνσταντινουπόλεως καί Ρώμης²⁹.

Ἡ κατώτερη ζώνη τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας εἶναι ἡ θέση στήν ὁποία εἰκονίζεται κατά κανόνα τό εἰκονογραφικὸ θέμα καί ἡ τοποθέτησή του πίσω ἀκριβῶς ἀπό τήν ὑπαρκτὴ ἁγία τράπεζα τοῦ ναοῦ συνταυτίζεται ἀπόλυτα μέ τό χῶρο ὅπου τελεῖται τό μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας³⁰. Σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις ἡ σύνθεση τοποθετεῖται στήν ἀνώτερη ζώνη τοῦ ἡμικυλίν-

ναγία τῆς Παλλοῦς» (1288-1289), *ΕΕΒΣ* 33 (1964), σ. 259 κ.έ., 265 κ.έ., εἰκ. 4, 6. Μ. Χατζηδάκης - Ν.Β. Δρανδάκης - Ν. Ζίας - Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου - Ἀ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Νάξος*, Ἀθήνα 1989, σ. 100, 102 (Ν.Β. Δρανδάκης).

20. Δρανδάκης - Καλοπίση - Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1983, Α (βλ. ὑποσημ. 4), σ. 254-257 (Σ. Καλοπίση).

21. Ν.Β. Δρανδάκης, Δεόμενοι ἅγιοι ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀψίδος εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσης Μάνης, *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 232-240. Μ. Παναγιωτίδη, Παρατηρήσεις στήν εἰκονογραφία τῶν ἀψίδων σέ ἐκκλησίες τῆς Μάνης: Δεόμενοι ἅγιοι - δέηση - ἔνθρονη Παναγία μέ δωρητές - ἱεράρχες, *Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Πρόγραμμα καί περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1981, σ. 66-67. Ν.Β. Δρανδάκης, Παρατηρήσεις στίς τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ. πού σώζονται στή Μάνη, *The 17th International Byzantine Congress (Washington 1986)*, Major-Papers, Νέα Ὑόρκη 1986, σ. 687 καί *ΛακΣποῦδ* 9 (1988), σ. 71.

22. Α. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, II, Παρίσι 1946, σ. 105-117, 318 κ.έ. Ch. Ihm, *Die Programme der christlichen Apsismalerei von vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts*, Wiesbaden 1960, σ. 113-120.

23. Ν.Β. Δρανδάκης, Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, *ΕΕΒΣ* 37

(1969-70), σ. 442 κ.έ., 446 κ.έ. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 369, 371 (σχέδ. 6).

24. Ν.Β. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Ἐρευνα στή Μάνη, *ΠΑΕ* 1979, σ. 194, 195 (Μ. Παναγιωτίδη).

25. P.L. Vocotopoulos, Fresques du XIe siècle à Corfou, *CahArch* 21 (1971), σ. 157 κ.έ., 158 κ.έ., 172, εἰκ. 4, 6-9, 10, 11.

26. +*Πρόσχε(ς) / Κ(ύριε) Υ(η)σ(οῦ) Χ(ριστ)ῆ ὁ Θ(εὸς) ἡμ(ῶν) / ἐξ ἁγίου / κατηκη/τηρίου (σου) καὶ ἀπὸ...*, βλ. Τρεμπέλας, ὁ.π. (ὑποσημ. 13), σ. 129<18>. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 567 ἀριθ. 36 (ἄλλα παραδείγματα).

27. G. Babić, Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe s. Les évêques officiant devant l'Hétimasie et devant l'Amnos, *FrühMitSt* 2 (1968), σ. 368-386. Ch. Walter, The Christ Child on the Altar in the Radoslav Narthex: A Learned or a Popular Theme, *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200 (septembre 1986)*, Βελιγράδι 1988, σ. 219-224 (στό ἔξη: Walter, Radoslav Narthex). Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 63.

28. Τρεμπέλας, ὁ.π. (ὑποσημ. 13), σ. 115<8>. Ὁ ἴδιος, Ὁ ρωμαϊκὸς λειτουργικὸς τύπος, *ΕΕΘΣΠΑ* 15 (1960-64), σ. 181 κ.έ.

29. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 50-64.

30. Α. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Παρίσι 1928, I, σ. 91.

Εἰκ. 3. Βελανίδια, Ἅγιος Παντελεήμονας. Ὁ Χριστός-θνόμενος ἢ μελιζόμενος.

δρου³¹ ἢ καταλαμβάνει καί τις δύο ζῶνες του, ὅπως στόν Ἅγιο Παντελεήμονα³², μιά θέση πού στάθηκε μεταβατική καί ὀφειλόταν μᾶλλον στήν ἐπιθυμία νά μήν ἐμποδίζεται ἡ θέαση τῆς παράστασης ἐξαιτίας τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ³³. Στίς δίζωνες αὐτές συνθέσεις, ὁ εὐ-

χαριστιακός Χριστός μαζί μέ τούς ἀγγέλους-διακόνους, πού ὀλοκληρώνουν τήν εἰκονογραφία τοῦ θέματος³⁴, βρίσκονται στήν ἀνώτερη ζώνη καί οἱ ἱεράρχες στήν κατώτερη³⁵.

Πά τήν ἀπόδοση τῆς μορφῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χρι-

31. Ἅγιος Ἀχίλλειος Πρέσπας (985-996), Μητρόπολη Βέροιας (οἱ τοιχογραφίες τῶν ἱεραρχῶν χρονολογοῦνται στό δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰ. καί τό κεντρικό τμήμα τῆς παράστασης στό 1300 περ.), Θεοτόκος Ljeviška Prizren (1309-1313), Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (δεύτερο τέταρτο του 14ου αἰ.), Περιβλεπτός Μυστρᾶ (1370-1380), βλ. Κωνσταντινίδη, Ὁ Μελισμός, σ. 106.

32. Σαμαρίνα Ἀνδρούσας (πρῖν ἀπό τό 1191), Riza Bogorodica Bijela (μετά τό 1191), Ἅγιοι Ἀπόστολοι Ρεέ (μέσα τοῦ 13ου αἰ.), Παναγία Πρεβέντζας (1280-1300), Ἀνάληψη Ravanica (1387 περ.), βλ. Κωνσταντινίδη, Ὁ Μελισμός, σ. 106.

33. Χ. Κωνσταντινίδη, Παρατηρήσεις σέ παραστάσεις ἱεραρχῶν

στό καθολικό τῆς μονῆς Παναγίας Κοσμοσώτειρας στή Βήρα, *ByzForsch* 14 (1989), σ. 308, 311 κ.έ., 316.

34. Πά τήν παρουσία τῶν ἀγγέλων-διακόνων στό Μελισμό βλ. Κωνσταντινίδη, Ὁ Μελισμός, σ. 433-441. Ἡ πρώτη ὀλοκληρωμένη παράσταση στήν περιοχὴ σώζεται στοὺς Ἅγίους Θεοδώρους Καφιόνας (1263/64-1270): βλ. N.B. Drandakis, Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magne du Péloponnèse), *CahArch* 32 (1984), σ. 165, 168, εἰκ. 4-6 (στό ἔξης: Drandakis, Kaphiona). Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 κ.έ., εἰκ. 9.

35. Πά τήν θέση τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν βλ. Κωνσταντινίδη, ὁ.π. (ὑποσημ. 33), σ. 307-313 καί σημ. 26 (ὅπου καί ἡ προηγού-

Εἰκ. 4. Καφιόνα, Ἅγιοι Θεόδωροι. Ὁ Μελισμός.

μενη βιβλιογραφία). Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 343 κ.έ.

36. Πά τή μορφή αὐτή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ βλ. K.Chr. Felmy, *Der Christusknaube auf dem Diskos*, *JLH* 23 (1979), σ. 95-101· Ch. Walter, *The Christ Child on the Altar in Byzantine Apse Decoration*, *Actes du XVe Congrès International d'études byzantines (Athènes 1976)*, Athènes 1981, ΠΒ, σ. 909-913· Mönch V. Grolimund, *Die Darstellung der eucharistischen Realpraesenz Christi in der byzantinisch-slavischen Hagiographie und Ikonographie*, *Konrad Onasch zur Vollendung des 65. Lebensjahres, Eikon und Logos* 2 (1981), σ. 299-321· Walter, Radoslav Narthex, σ. 219 κ.έ.· Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 119 κ.έ., 241-258. Ἡ μορφή βασιζέται στό δογματικό ὑπόβαθρο τῶν πατερικῶν κεμένων, στό τυπικό καί στό κείμενο τῆς θείας λειτουργίας, βλ. ὅ.π., σ. 40-44, 178-181. Ἐπίσης, Κωνσταντινίδη, ὅ.π. (ὑπόσημ. 7), σ. 48 καί σημ. 181.

37. Πά τή μορφή αὐτή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ βλ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 118, 122, 185-188, 224-226, 258-262. Walter, Radoslav Narthex, σ. 222.

38. Drandakis, Kaphiona, σ. 168. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 258 κ.έ., 466, εἰκ. 54. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 κ.έ., εἰκ. 9, πίν. 14.

39. Κωνσταντινίδη, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), σ. 24.

40. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 224, εἰκ. 4. Drandakis, Kaphiona, σ. 168. Walter, Radoslav Narthex, σ. 222, εἰκ. 6. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 261 κ.έ., 481, εἰκ. 94-95. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24, σ. 86.

41. Nagatsuka, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), σχέδ. VI, εἰκ. 28. Δρανδάκης καί ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 430 (Μ. Παναγιωτίδη). Drandakis, Kaphiona,

στοῦ στό ναό τῶν Βελανιδιῶν δέν ἐπιλέχθηκε ἡ πιό δεδομένη παραλλαγή τοῦ Μελισμοῦ, δηλαδή τοῦ Χριστοῦ ζωντανοῦ σέ νηπιακή ἡλικία μέσα στό δίσκο³⁶, ἀλλά ἡ ἀσυνήθιστη παραλλαγή τοῦ θυομένου ἢ μελιζομένου, δηλαδή τοῦ Χριστοῦ πεθαμένου σέ ὠριμη ἡλικία, ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὁποῦοῦ ρέει τό αἷμα καί τό νερό (Εἰκ. 1, 3)³⁷.

Ἡ παραλλαγή τοῦ θυομένου ἢ μελιζομένου Χριστοῦ νομίζω πῶς πρωτοπαρουσιάσθηκε στήν ἀψίδα τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Καφιόνας (1263/64-1270) (Εἰκ. 4)³⁸. Τό σχῆμα διαδόθηκε εὐρέως στή Λακωνία³⁹ καί σώζεται ἐκτός ἀπό τόν Ἅγιο Παντελεήμονα τῶν Βελανιδιῶν, στόν Ἅγιο Χρυσόστομο τοῦ Γερακίου (1300) (Εἰκ. 5)⁴⁰, στόν Ἅγιο Ἄνδρέα τῆς Κάτω Καστανιάς (1375-1400) (Εἰκ. 6)⁴¹, στή Χεμάτισσα τῆς Φλόκας (1400) (Εἰκ. 7)⁴² καί στόν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Μαλέα (ἀρχές τοῦ 15ου αἰ.) (Εἰκ. 8)⁴³. Τό πιθανότερο εἶναι νά εἶχε τήν ἴδια μορφή ὁ εὐχαριστιακός Χριστός καί στίς μισοκατεστραμμένες τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τοῦ Μισοχωρίου (1250-1275)⁴⁴, τοῦ Ἀσκηταρίου τῆς Μονεμβασίας (1275-1300)⁴⁵, τοῦ Ἀι-Στράτηγος τοῦ Μαριορέματος (1350-1360)⁴⁶, τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου τῶν Βελανιδιῶν (τέλη τοῦ 14ου αἰ.)⁴⁷ καί τοῦ

σ. 168 σημ. 35. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 262, 522, εἰκ. 188-189. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24.

42. Δρανδάκης καί ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 356, πίν. 223β, 224α (Ν.Β. Δρανδάκης). Ν.Β. Δρανδάκης, Χεμάτισσα, τό καθολικό ἑνός λησμονημένου μοναστηριοῦ, *Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1984, σ. 19. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 255, 537, εἰκ. 224. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24.

43. Δρανδάκης καί ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 463, πίν. 247α, β (Ν.Β. Δρανδάκης). Drandakis, Kaphiona, σ. 168. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 262, 537, εἰκ. 225-226. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24. Walter, Radoslav Narthex, σ. 222.

44. Δρανδάκης καί ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 413 (Σ. Καλοπίση). Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 118, 461, εἰκ. 44. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24.

45. Χ. Καλλιγᾶ, Ἐρειπωμένοι ναοί τῆς περιοχῆς Μονεμβασίας, *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1983, σ. 36. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 118, 469, εἰκ. 48.

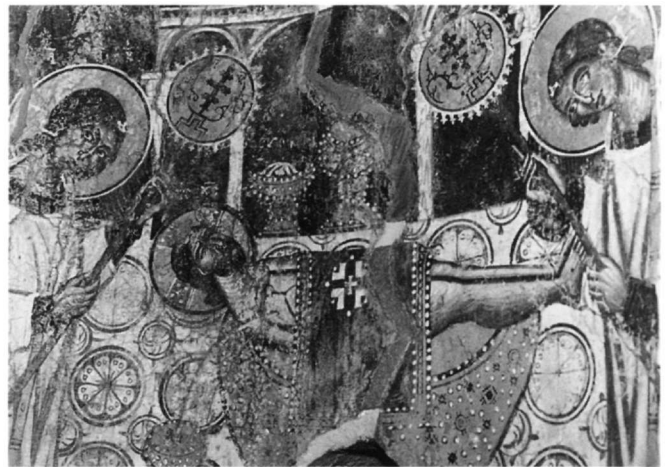
46. Ν.Β. Δρανδάκης, Ὁ Ἀι-Στράτηγος στό Μαριόρεμα, *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1993-94), σ. 226.

47. Nagatsuka, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), σχέδ. VI. Δρανδάκης καί ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 452 (Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη). Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 470.

Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μολάων (ἀρχές τοῦ 15ου αἰ.)⁴⁸, ἐνῶ στίς παραστάσεις τῆς Ἁγίας Μαρίνας στό Βούταμα (13ος-14ος αἰ.) καί τοῦ Ταξιάρχου στήν Κάτω Καστανιά (1375-1400) ἔχει τήν ἀπλούστερη μορφή, τοῦ ὄρμιου νεκροῦ⁴⁹. Στίς παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα τῶν Βελανιδιῶν (Εἰκ. 1, 3), τοῦ Ἀσκηταριοῦ τῆς Μονεμβασίας, τοῦ Ἁι-Στρατήγου τοῦ Μαριορέματος, τῆς Χειμάτισσας τῆς Φλόκας (Εἰκ. 7) καί τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μολάων ὁ Χριστός εἶναι ξαπλωμένος ἀπευθείας πάνω στήν ἅγια τράπεζα, ἐνῶ στούς Ἁγίους Θεοδώρους τῆς Καφιόνας (Εἰκ. 4), στόν Ἅγιο Χρυσόστομο τοῦ Γερακίου (Εἰκ. 5), στόν Ἅγιο Ἄνδρέα τῆς Κάτω Καστανιάς (Εἰκ. 6) καί στόν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Μαλέα (Εἰκ. 8) βρίσκεται μέσα στό δίσκο· πύο χαρακτηριστικά, στήν Καφιόνα, στό Γεράκι καί στό Μαλέα τό αἷμα καί τό νερό πού ἐκπηδᾷ ἀπό τήν πλευρά του περισυλλέγεται μέσα στό ποτήριον (Εἰκ. 4, 5, 8).

Ἡ ἐπιγραφή-τίτλος *Ὁ θυόμενος*, πού σώζεται στήν παράσταση τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα τῶν Βελανιδιῶν καί ἐπαναλαμβάνεται στό Ἀσκηταριό τῆς Μονεμβασίας, στόν Ἅγιο Χρυσόστομο τοῦ Γερακίου καί στόν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Μαλέα, ἀποτελεῖ προσωνυμία τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ⁵⁰. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή, πού συνοδεύει τό εἰκονογραφικό θέμα ἀπό τά μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα, εἶναι ἀρκετά συχνή στά μνημεῖα τῆς Λακωνίας⁵¹.

Ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ, θυομένου ἢ μελιζομένου νεκροῦ σέ ὄριμη ἡλικία, ἀποτελεῖ δημιούργημα τῆς παλαιολόγιας εἰκονογραφίας⁵². Τό εἰκονο-

Εἰκ. 5. Γεράκι, Ἅγιος Χρυσόστομος. Ὁ Χριστός-θυόμενος ἢ μελιζόμενος.

γραφικό στοιχεῖο πού δηλώνει τήν παραλλαγή αὐτή τοῦ Μελισμοῦ εἶναι ἡ τρυπημένη δεξιά πλευρά τοῦ νεκροῦ ὄρμιου Χριστοῦ, ἀπό τήν ὁποία ρέει τό αἷμα καί τό νερό, πού σέ ὀρισμένες περιπτώσεις περισυλλέγεται στό ἅγιο ποτήριον. Ἡ λεπτομέρεια αὐτή, πού ἐμπνέεται ἀπό τίς ἀκολουθίες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας⁵³ καί εἶναι γνωστή στή μνημειακή ζωγραφική ἀπό τήν εἰκονογραφία τῆς Σταύρωσης στό ναό τῆς Θεοτόκου στή Studenica (1208/9)⁵⁴, ἐμπλουτίζει τό θέμα τοῦ Μελισμοῦ ἐξαιτίας τοῦ εὐχαριστιακοῦ της περιεχομένου, μέ

48. Χ. Κωνσταντινίδη, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στούς Μολάους τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, *Ἀντίφωνον. Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 62-63, εἰκ. 1. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24.

49. Πά τήν Ἁγία Μαρίνα βλ. Δρανδάκης καί ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 405 (Β. Κέπετζη). Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 469, εἰκ. 61. Πά τόν Ταξιάρχη βλ. Δρανδάκης καί ἄλλοι, ὁ.π., σ. 425 (Μ. Παναγιωτίδη). Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 521, πίν. 186. Ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ὡς ὄρμιου νεκροῦ ἔχει διασωθεῖ σέ διάφορες περιοχές τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας, βλ. ὁ.π., σ. 118, 122, 185 κ.ἑ.

50. Τρεμπέλας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 13), σ. 2, 223<2>, 232-233 καί στίς σημειώσεις.

51. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 81. Ἡ ἐπιγραφή συνοδεύει τό Μελισμό καί σέ παραστάσεις μέ τόν εὐχαριστιακό Χριστό παιδί· τό πρωιμότερο παράδειγμα βρίσκεται στόν Ἅγιο Γεώργιο Ἀπειράνθου στή Νάξο (1253/54), βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, *Μεσαιωνικά Κυκλάδων*, *ΑΔ* 20 (1966), Χρονικά, σ. 546. Βλ. καί Walter, Radoslav Narthex, σ. 221, 222.

52. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 118, 122, 165, 185-188. Μιά ἄλλη μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ θυομένου ἢ μελιζομένου εἶναι τοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ πλευρά τρυπᾶται ἀπό τή λόγχη ἢ εἶναι διαμελισμένο, βλ. Μ. Garidis, *Approche «réaliste» dans la représentation du Melismos*, *Akten des XVI. Internationalen Byzantinisten-Kongress (Wien 1981)*, Π/5, *JÖB* 32/5 (1982), σ. 495-502. Walter, Radoslav Narthex, σ. 223. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 122, 124, 125, 181-184, 193.

53. Στόν ὄρθρο τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, τό βράδυ τῆς Μεγάλης Πέμπτης, στό 4ο τροπάριο τῶν Μακαρισμῶν λέγεται: *Ἡ ζωφόρος σου πλευρά, ὡς ἐξ Ἐδέμ πηγῆ ἀναβλύζουσα, τήν Ἐκκλησίαν σου, Χριστέ, ὡς λογικόν ποτίζει Παράδεισον*, βλ. *Τριῶδιον*, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1960, σ. 395. Βλ. ἐπίσης, Δρανδάκης καί ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 356 σημ. 1 (Ν.Β. Δρανδάκης).

54. V. Djurić, *La plus ancienne peinture de Studenica à la lumière de l'historiographie*, *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200 (septembre 1986)*, Βελιγράδι 1988, εἰκ. μεταξύ τῶν σ. 185-186.

Εικ. 6. Κάτω Καστανιά, Άγιος Άνδρέας. Ό Μελισμός.

Εικ. 7. Φλόκα, Χεμάτισσα. Ό Χριστός-θνόμενος ή μελιζόμενος (λεπτομέρεια).

πρώτο σωζόμενο μνημείο τούς Άγίους Θεοδώρους στην Καφιόνα (1263/64-1270) (Εικ. 4). Οί παραστάσεις από τίς όποίες έγινε γνωστή ή μορφή του εύχαριστιακού Χριστού, θνομένου ή μελιζομένου νεκρού, διασώζονται όλες στο χώρο της Λακωνίας και όδηγούν στην ύπόθεση πώς ή παραλλαγή αυτή αποτελεί ιδίωμα πιθανώς της περιοχής⁵⁵.

Τό δογματικό ύπόβαθρο της παραλλαγής του εύχαριστιακού Χριστού θνομένου-μελιζομένου νεκρού καθορίζεται από τό κείμενο και τό τυπικό της θείας λει-

τουργίας καθώς και από την ιερή παράδοση. Ό επίσημη αντίληψη της Έκκλησίας συνδέει τό σώμα και τό αίμα της θείας Μετάληψης μέ τό Πάθος και την Άνάσταση του Χριστού⁵⁶. Στην πραγματεία του Εύθυμιου Ζηγαβηνού (1080-1122) *Πανοπλία δογματική*, πού συντάχθηκε μέ έντολή του αυτοκράτορα Άλεξίου Α΄ Κομνηνού⁵⁷, καθώς και στα έπίσημα πρακτικά των συνόδων πού συγκλήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη τό 1156 και τό 1167 και κατέγραψε ό Νικήτας Χωνιάτης, ή θυσία της θείας Εύχαριστίας συνδέεται μέ τό θάνατο

55. Κωνσταντινίδη, ό.π. (ύποσημ. 1), σ. 24. Βλ. και Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80, 86 σημ. 25.

56. Β. Στεφανίδης, *Έκκλησιαστική ιστορία απ' άρχής μέχρι σήμερα*, Άθήνα 1959, σ. 427.

57. *Περί της μεταλήψεως του δεσποτικού σώματος και αίματος...*, βλ. PG 130, στ. 1258-1273, κυρίως στ. 1258 (C-D), 1261 (B), 1272 (B): ...του έσταυρωμένου τό σώμα ύποδεξόμεθα...

του Χριστού, ἐνῶ τό περιεχόμενο τοῦ ποτηρίου μέ τό αἷμα ἀπό τήν πλευρά του. Στά πρακτικά τῶν δύο συνόδων ἐπιστρατεύθηκε μιὰ σειρά κειμένων, ἀπό τά ὅποια τό πῶ χαρακτηριστικό εἶναι τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπου ἀναφέρεται: *Ἦνίκα προσέρχη τῷ θυσιαστηρίῳ καί μεταλαμβάνεις τό αἷμα Χριστοῦ ἐκ τοῦ ποτηρίου, οὕτω νόμιζε ὅτι τό στόμα σου τῇ πλευρᾷ Χριστοῦ προσέθηκας καί ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ πίνεις*⁵⁸.

Ἡ ἴδια ἀντίληψη ἀκολουθεῖται καί στίς ἐρμηνεῖες τῆς θείας λειτουργίας τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων (1054-1067 περ.) καί τοῦ Νικολάου Καβάσιλα (1322-1392/97 περ.)· στήν πρώτη ἀναφέρεται: *...τά ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελούμενα τύπον εἶναι τοῦ σωτηρίου πάθους καί τῆς ταφῆς καί τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ καί θεοῦ ἡμῶν* καί στή δεύτερη: *ὁμοίως ὁ οἶνος, αὐτό τό αἷμα τό ἐκπηδήσαν ἐσφαττομένον τοῦ σώματος*⁵⁹. Ἐπίσης, στίς ἐρμηνεῖες πού ἄπτονται τῶν συμβολισμῶν τῶν χώρων τοῦ ναοῦ καί τῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων, ἡ κόγχη, ἡ πρόθεση καί ἡ ἅγια τράπεζα συνδέονται μέ τό σπήλαιο ὅπου ἐτάφη ὁ Κύριος ἢ τόν Κρανίου τόπον⁶⁰. Τό εἰλητό σχετίζεται μέ τή σινδόνή μέ τήν ὁποία τυλίχθηκε καί ἐνταφιάσθηκε ὁ Χριστός⁶¹, ἡ λόγχη καί ὁ σπόγγος μέ τή Σταύρωση⁶², τό κάλυμμα μέ τό σουδάριον καί τήν ταφή του, καί ὁ ἀέρας μέ τή σινδόνή⁶³. Ὡς ἐκ τούτου καί ἡ εἰκονογραφική λεπτομέρεια στήν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα, ὅπου ἡ ἅγια τράπεζα, πάνω στήν ὁποία εἶναι ξαπλωμένος ὁ εὐχαριστιακός Χριστός, μοιάζει μέ νεκροκρέβατο (Εἰκ. 1, 3), ἀκολουθεῖ τόν πατερικό συμβολισμό, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ ἅγια τράπεζα *τάφος Χριστοῦ ἐπικέκληται*⁶⁴. Πῶ συγκεκριμένα, ἡ εἰκόνιση τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ νεκροῦ θυομένου-μελιζομένου στό θέμα τοῦ Μελισμοῦ μεταφέρει σέ εἰκόνα ὀρισμένες στιγμές ἀπό τό κείμενο καί τό τυπικό τῆς θείας λειτουργίας. Εἶναι ἡ στιγμή κατά τήν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς, ὅταν ὁ ἱερέας λογχίζει τό λειτουργικό ἀμνό στή δεξιά πλευρά του λέγοντας: *εἷς τῶν στρα-*

Εἰκ. 8. Μαλέας, Ἁγιος Γεώργιος. Ὁ Χριστός-θυόμενος ἢ μελιζόμενος.

τιωτῶν λόγχῃ τήν πλευράν αὐτοῦ ἔνυξε καί εὐθέως ἐξῆλθεν αἷμα καί ὕδωρ..., ἐνῶ ὁ διάκονος ἐκχέει στό ποτήριον νόμα καί νερό⁶⁵. ἐπίσης, οἱ στιγμές που τελεῖται ὁ καθαγιασμός τοῦ οἴνου καί ἀμέσως μετά τό μελισμοῦ ἢ μεῖξι τοῦ ζέοντος ὕδατος στό ποτήριον⁶⁶.

Σύμφωνα μέ τά παραπάνω, ἡ εἰκόνιση τοῦ αἵματος καί τοῦ νεροῦ πού ἐκπηδᾷ ἀπό τήν πλευρά καί τό ποτήριον ὅπου περισυλλέγεται, σχετίζονται μέ τό τυπικό τῆς ἐτομιασίας τῶν τιμίων δώρων, τῆς ζέσης τοῦ νεροῦ καί τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό πῶς σέ ἀρκετές ἀπό τίς παραστάσεις πού παρουσιάσθηκαν διακρίνονται δύο πινελιές πού ξεκινοῦν ἀπό τήν πλευρά τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ, ἡ μία κόκκινη καί ἡ ἄλλη λευκή, δηλώνοντας τό αἷμα καί τό νερό. Ἡ λεπτομέρεια αὐτή μεταφέρει σέ εἰκόνα τό πατερικό κείμενο, τό ὁποῖο ἐρμηνεύει τή λευκότητα τοῦ ζέοντος ὕδατος ἐξαιτίας τῆς ἀκίβδηλης πίστεως καί τῆ θερμοτή-

58. PG 140, στ. 161 (C): *Ἐκ τῶν βιβλίων τοῦ θσανουῦ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ΚΔ. Σύνοδος Ἐκκλησίας ἑλληνικῆς, περὶ τοῦ δόγματος, Σὺ ὁ προσφέρων καί ὁ προσφερόμενος καί προσδεχόμενος, ὁ.π., στ. 137-201, κυρίως στ. 157 (B-D), 161 (C), 165 (A-D)-168 (A-D).*
59. Θεόδωρος Ἀνδίδων, PG 140, στ. 417 (A). Νικόλαος Καβάσιλας, PG 150, στ. 425 (D).

60. Χρυσόστομος, PG 49, στ. 381, 397. Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87, III, στ. 3984 (A-D), 3988 (A-D). Ψευδο-Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, PG 98, στ. 388 (A-D), 389 (A-D). Θεόδωρος Ἀνδίδων, PG 140, στ. 421 (B). Συμεών Θεσσαλονίκης, PG 155, στ. 340 (D), 341 (A).

61. Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87, III, στ. 3985 (B). Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, PG 78, στ. 264 (D)-265 (A).

62. Ψευδο-Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, PG 98, στ. 397 (B-C). Νικόλαος Καβάσιλας, PG 150, στ. 385 (A-B).

63. Ψευδο-Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, PG 98, στ. 400 (C). Συμεών Θεσσαλονίκης, PG 155, στ. 288 (A).

64. Θεόδωρος Ἀνδίδων, PG 140, στ. 421 (B). Βλ. καί Schulz, ὁ.π. (ὑποσημ. 14), σ. 153.

65. Τρεμπέλας, ὁ.π. (ὑποσημ. 13), σ. 3, 233.

66. Ὁ.π., σ. 109 <5 κ.έ.>, 115 <1>, 135-137 καί σημ. 41.

τά του *διὰ τὴν ζέσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*⁶⁷. Στὴν ταύτιση μάλιστα τῆς στιγμῆς αὐτῆς τῆς θείας λειτουργίας μέ τὴν εἰκόνα ὑποβοηθοῦν καὶ τὰ κείμενα τῶν εἰλητῶν πού κρατοῦν οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, καθὼς καὶ ἡ ἐπιλογή τους. Στὸ εἰλητό πού κρατᾶει ὁ Χρυσόστομος στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα τῶν Βελανιδιῶν ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς ὑψώσεως τοῦ ἄρτου πού λέγεται ἀμέσως μετὰ τὸ μελισμὸ: *...μεταδοῦναι ἡμῖν τοῦ ἀχράντου σώματος σου καὶ τοῦ τιμίον αἵματος...*⁶⁸, καὶ στὸ εἰλητό τοῦ Νικηφόρου στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Μαλέα, ἡ ἐπίκληση μετὰ τὸν καθαγιασμό: *ὥστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν...*⁶⁹. Στὸ τελευταῖο μνημεῖο ἡ παρουσία τοῦ Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως (806-815)⁷⁰ ὀφείλεται προφανῶς στὸ 13ο κανόνα του, πού θεωρεῖται ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ τὴ χρήση τοῦ ζέοντος ὕδατος, σύμφωνα μέ τὸν ὅποιο *οὐ χρῆ ἄνευ θερμοῦ λειτουργῆσαι πρεσβύτερον, εἰ μὴ κατὰ πολλὴν περιόστασιν, καὶ εἰ οὐδαμῶς εὐρίσκειται θερμόν...*⁷¹.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ γεγονός ὅτι τὸ τυπικὸ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας τελεῖται διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη καὶ τὴ λατινικὴ Ἐκκλησία⁷². Ἡ χρήση τοῦ ὕδατος κατὰ τὴν προσκομιδὴ καὶ ἰδίως τοῦ ζέοντος κατὰ τὴν ἁγία ἀναφορά, ὑπῆρξε ἴδιον τοῦ βυζαντινοῦ τυπικοῦ. Εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία ἀρνεῖται στοὺς πιστοὺς τῆς τὸ ποτήριον τῆς θείας Κοινωνίας, τοῦ ὁποῦ μόνον οἱ ἱερεῖς τῆς μετέχουν. Ὁ Θεόδωρος Βαλασαμῶν (12ος αἰ.) κατὰ τοὺς σχολιασμοὺς του στοὺς κανόνες τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου, θεωρεῖ τοὺς Λατίνους αἵρετικούς, γιατί δέν τελοῦν τὴ μείξη τοῦ ζέοντος ὕδατος⁷³. Ὁ Κύριλλος ὁ πρὶν Κυζίκου Κωνσταντῖνος ὁ Στιλβῆς (γύρω στὸ 1200), στὴ γνωστὴ πραγματεία του γιὰ τὰ σφάλματα

τῶν Λατίνων, ἀναφέρει ὅτι δέν μετέχουν τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ⁷⁴.

Ἡ περιοχὴ τῆς Λακωνίας στὴν ὁποία βρίσκονται ὅλα τὰ μνημεῖα πού ἀναφέρθηκαν, ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὸ φραγκικὸ ζυγὸ στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰώνα καὶ ἐντάχθηκε στὴ δικαιοδοσία τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας⁷⁵. Ὅμως, ἡ εὐρύτερη περιοχὴ παρέμεινε περικυκλωμένη ἀπὸ τὶς φραγκικὲς κτίσεις πού ἐξακολούθουσαν νὰ κατέχουν τὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς Πελοποννήσου. Ἐχουν διασωθεῖ ἀναφορὲς λατινόφιλων ἱερέων στὴν περιοχὴ καὶ ἡ διείσδυση τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας εἶχε φθάσει μᾶλλον μέχρι τὸ Ταίναρο, ἂν καὶ στὴ γνωστὴ ἐπιστολὴ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ, πού χρονολογεῖται στὸ 1222, ἀναφέρεται ρωμαῖος ἐπίσκοπος Μάνης⁷⁶. Ὡς ἐκ τούτου, ἦταν μᾶλλον ἀναγκαῖες εἰκονογραφικὲς προτάσεις μέ σκοπὸ νὰ ξεκαθαριστοῦν οἱ συγχύσεις πού εἶχαν συσσωρευθεῖ ὡς πρὸς τὸν τρόπο τῆς τέλεσης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἐξαιτίας τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὶς δύο Ἐκκλησίες, ὀρθόδοξη καὶ λατινική.

Στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς ἀψίδας τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στὰ Βελανιδία ἐκφράζεται ἡ ἀπαρχὴ τῆς θείας Οἰκονομίας μέ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τὸ δόγμα τῆς Ἐνσάρκωσης μέ τὴ μορφὴ τῆς Βλαχερνίτισσας καὶ ἡ θυσία μέ τὴ σύνθεση τοῦ Μελισμοῦ. Τὸ σωτηριολογικὸ μήνυμα τονίζεται μέ τὴ μορφὴ τοῦ θυομένου Χριστοῦ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὁποῦ ρεεῖ ἡ θεία Κοινωνία, τῆς ὁποίας θὰ μεταλάβουν οἱ πιστοί, καὶ συμπληρώνεται μέ τὴν παρουσία τῶν ἱεραρχῶν πού τελοῦν τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, καθὼς καὶ τοῦ ἐπόνυμου ἁγίου πού μαρτύρησε γιὰ τὸν θυόμενον.

Στὶς τοιχογραφίες συνδυάσθηκαν συντηρητικὰ καὶ

67. Ψευδο-Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, *PG* 98, στ. 397 (B).

68. Τρεμπέλας, ὁ.π., σ. 129 <21-24>. Βλ. καὶ ὑποσημ. 26.

69. Ὁ.π., σ. 115 <17>. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμὸς*, σ. 565 (ἄλλα παραδείγματα).

70. Δρανδάκης καὶ ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982 (ὑποσημ. 1), σ. 464, πίν. 247β (N.B. Δρανδάκης).

71. *PG* 100, στ. 856 (D). Βλ. ἐπίσης Τρεμπέλας, ὁ.π., σ. 137 σημ. 41. Schulz, ὁ.π., σ. 80 σημ. 46.

72. Πά τὶς διαφορὲς βλ. Χ. Ἀνδρουτσος, *Συμβολικὴ*, Ἀθήνα 1930, σ. 353-358· Τρεμπέλας, ὁ.π. (ὑποσημ. 28), σ. 145 κ.έ. Ἀρχμ. Π. Ροδόπουλος, *Ὁ καθαγιασμὸς τῶν δώρων τῆς Θείας Λειτουργίας κατὰ τὰ λειτουργικὰ κείμενα καὶ τὰς μαρτυρίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 13-24, 39-57. Σ. Μπιλάλης, *Ὁρθοδοξία καὶ παπισμὸς*, Ἀθήνα 1969, 2, σ. 208-233. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμὸς*, σ. 60 κ.έ.

73. Γ.Α. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, Ἀθήνα 1852, Β', σ. 376 κ.έ. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ κανόνος στὴν εἰκονογραφία τῆς ἀψίδας, βλ. Ch. Konstantinidi, *Der 32. Kanon des Konzils «In Trullo» (692) in der Apsismalerei, Zograf* 21 (1990), σ. 1-8.

74. *Τὰ αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας ὅσα περὶ δογμάτων καὶ γραφῶν καὶ ἐτέρων πολλῶν*, βλ. J. Darrouzès, *Le mémoire de Constantin Stilbés contre les Latins, REB* 21 (1963), σ. 63 κ.έ. (ια καὶ ιβ).

75. D.A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*, Λονδίνο 1975 (Édition revue et augmentée par Chr. Maltézou, *Variorum Reprints*), σ. 271 κ.έ.

76. Ὁ.π., σ. 274 καὶ σημ. 3. Μ. Κορδώσης, Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους, *Ἱστοριογεωγραφικά* 1 (1986), σ. 133 καὶ σημ. 25, σ. 128, 130 καὶ σημ. 13.

νεωτερικά στοιχεία, όπως ή εικόνιση του ἐπώνυμου ἁγίου καί ή νέα μορφή του εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ. Ὁ συνδυασμός συντηρητικῶν καί νεωτερικῶν στοιχείων χαρακτηρίζει τή γενικότερη διάθεση τῆς ἐποχῆς ἀμέσως μετά τήν ἐπάνοδο τῶν Βυζαντινῶν στίς λατινοκρατούμενες περιοχές, ὅποτε ἦταν ἐπιθυμητές τόσο ή σύνδεση μέ τήν παράδοση, ὅσο καί ή δημιουργία νέων

τρόπων ἔκφρασης. Παράλληλα, ή ἔμπνευση τῆς νέας δυναμικῆς μορφῆς του εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ θυομένου ἢ μελιζομένου καί ή προσπάθεια τῆς ἀπόλυτης ταύτισης κεμένων καί εἰκόνας ἐντάσσονται στό ἀνανεωτικό καί ἔντονα ρεαλιστικό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τῶν πρώτων Παλαιολόγων.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

Ch. Konstantinidi

THE DOCTRINAL BACKGROUND TO THE APSE DECORATION OF THE CHURCH OF AGIOS PANTELEIMON, VELANIDIA

THE ANNUNCIATION - THE DEAD CHRIST SACRIFICED - SAINT PANTELEIMON

Velanidia, a village in the province of Epidaurus Limera, is located on Cape Maleas. The wall paintings in the church of Agios Panteleimon, surviving only in the sanctuary area, are dated to the last third of the 13th century. In the top quarter-dome of the apse one can discern the figure of the Virgin, in the mode of the Vlachernitissa; below is a representation of the Annunciation. The depiction of the fraction and distribution of the consecrated bread at Communion (Melismos) bears an inscription, Ὁ θυόμενος (The Sacrificed One), and occupies two zones of the lower part of the apse. The upper zone, between the interrupted depiction of the Annunciation, contains a representation of the Eucharistic Christ, flanked by angel-deacons, while in the lower zone are the officiating bishops. On the roll held by John Chrysostom the viewer can read the prayer which precedes the Melismos. At the northern edge of the same zone stands the saint, Panteleimon, to whom the church is dedicated (Figs 1-3).

The iconographical subject of the Annunciation is connected with the Eucharistic cycle of the sanctuary, and is combined with the representation of the Melismos, which frames the central section. The two compositions are connected by the presence of the Holy Spirit: at the moment of the Annunciation, as recounted in the Gospel, and at the moment of the consecration of the bread and wine when the

Holy Spirit is said to be 'invisibly present'. Representations of the saint to whom the church is dedicated can be found in a considerable number of apses of churches dating to the Palaeologan period in the Mani. Their style follows that of a conservative tradition going back to middle Byzantine times that survived in the iconography of church martyrs in a variety of provincial churches.

The Christ of the Eucharist is depicted in an unusual version of the Sacrificed One, or the Broken Lamb. The iconographical feature of this version is the wounded right side of the dead, mature Christ, from which blood and water flows (the latter sometimes shown as being collected in the chalice). This form is a product of the Palaeologan period and can be seen in churches in the region of Laconia, such as the church of Agioi Theodoroi, Kafiona (1263/1270), the church of Agios Chrysostomos, Geraki (1300), the church of Agios Andreas, Kato Kastania (1375-1400), the church of Cheimatissa, Floka (1400), and the church of Agios Georgios, Maleas (early 15th century) (Figs 4-8). In all probability this version of the Melismos is in complete conformity with the iconographic variant of the region.

The doctrinal background to the figure of the dead Eucharistic Christ Sacrificed-Broken is determined by the text and the rite of the divine liturgy, as well as by church tradition. The figure brings to the icon moments in the liturgy,

such as the Preparation of the divine gifts of the bread and wine of the sacrament, the Zeon (warming of the water in the chalice for communion), and the Communion itself. There are differences in the way these two moments in the liturgy, related to the mystery of the Holy Eucharist, are performed in the Orthodox and Catholic Churches.

The iconographical programme in the apse of the church of Agios Panteleimon depicts for us the beginning of the Divine Dispensation with the representation of the Annunciation, the doctrine of the incarnation with the figure of the Virgin Vlachernitissa and the sacrifice with the composition of the breaking of the bread (Melismos). The sote-

riological message is emphasised by the figure of Christ sacrificed, from whose side flows the Divine Communion in which the faithful participate, and is completed by the presence of the church fathers who are officiating over the Holy Eucharist, together with the saint of the church, Saint Panteleimon, who was martyred for his faith. The inspiration of this new, dynamic figure of the Eucharistic Christ, coupled with the attempt to bring text, liturgical act and icon together in perfect harmony, needs to be understood in the light of the regenerative and intensely realistic spirit of the early Palaeologan era.